

מבוא

מחקר בין-תחומי בחקר מדעי הרוח הוא אתגר. אמנם לתחומי הדעת המרכיבים את מדעי הרוח – פילוסופיה, בלשנות, היסטוריה וספרות – יש מטרה משותפת, והיא להבין את הניסיון האנושי כמכלול, אולם כל אחת מהדיסציפלינות מחזיקה במתודולוגיות ייחודיות, שאינן מתיישבות בהכרח עם המתודולוגיות בדיסציפלינות האחרות. חקר הספרות, למשל, נוקט בדרך כלל גישה פורמלית ומנתח טקסטים כמבנים לשוניים אוטונומיים; לעומת זאת, חקר ההיסטוריה בוחן כל ניסיון אנושי כתוצר של זמן ומקום. אין פירוש הדבר כי סתירות כאלה מבטלות את יחסי הגומלין בין הדיסציפלינות ואת השפעתן ההדדית. אי-אפשר להבין את מקומו של טקסט מסוים בתולדות הספרות בלי להבין את הקונטקסט ההיסטורי והתרבותי הרחב שלו, וכדי להבין את המרכיבים הספרותיים בטקסט היסטורי יש לפנות לחקר הטקסט.

בשנות השישים של המאה התשע-עשרה היה הניהיליזם תמה ספרותית שעסקו בה מחברי הרומנים, המבקרים והעורכים הספרותיים ברוסיה. כדי להבין את הניהיליזם בספרות הרוסית נדרש שילוב של תחומים שונים – חקר הטקסט הספרותי והיסטוריה של רעיונות פילוסופיים, סוציולוגיה של הספרות והיסטוריה חברתית. מקורו של הניהיליזם היה בפילוסופיה ובספרות הגרמנית בראשית המאה: המושג הפילוסופי "ניהיליזם" הופיע לראשונה, ככל הנראה, בכתביו של פרידריך היינריך יעקובי. הניהיליזם הפך לשם נרדף לספקנות רדיקלית ולמבוכתה של המטפיזיקה, ועם הפצתו ברוסיה הוליד תת-ז'אנר חדש של הרומן האירופי: הרומן הניהיליסטי, שבמרכזו עומד הגיבור הצעיר השולל את ההשקפות המקובלות בכל רובדי החיים – הדת, המדע, הפוליטיקה והאמנות.

דמויות ספרותיות כאלה, דוגמת באזארוב באבות ובנים מאת איוון ס' טורגנייב, גיבורי מה לעשות? מאת ניקולאי ג' צ'רנישבסקי,

ורסקולניקוב בהחטא ועונשו מאת פיודור מ' דוסטויבסקי, היו עד מהרה לאייקונים תרבותיים. בעיני השמרנים המילה "ניהיליסטים" שימשה תדיר כינוי גנאי למהפכנים ולרדיקלים למיניהם, גם אם אלה לא ראו עצמם ניהיליסטים כלל ועיקר. במהלך שנות השישים, לאחר שהתפרסמו הרומנים אבות ובנים (1861), מה לעשות? (1863) והחטא ועונשו (1866), הפכו הניהיליזם והניהיליסטים למוקד של אינטרסקטואליות, פרודיה ורטוריקה, ואלו הביאו לעירוב בין ז'אנרים ספרותיים שונים. ברומנים הניהיליסטיים יש בדרך כלל, לצד הסיפור המלודרמטי, גם מסה פילוסופית ופובליציסטיקה. רשימות הביקורת שנכתבו עליהם קידמו, לעתים בגלוי, פרוגרמות פוליטיות צרופות.

ביקורת הספרות הרוסית באותה עת עסקה תדיר במשמעויות המטפיזיות, האתיות והפוליטיות של הניהיליזם ושל ההתנהגות הניהיליסטית שהשתקפו ביצירותיהם של טורגנייב, צ'רנישבסקי ודוסטויבסקי. העיסוק האינטנסיבי בסוגיות האלה חרג מעבר לגבולות השיח הספרותי והפך אותן למוקד השיח החברתי. במובן הזה התמיה הניהיליסטית בספרות הרוסית איננה מושא למחקר ספרותי בלבד, אלא גם מושא למחקר ההיסטוריה התרבותית והחברתית. זאת ועוד, בשנות השישים של המאה התשע-עשרה בלטו ברוסיה שתי מגמות פוליטיות: מדיניות הרפורמות הליברליות של המשטר הצארי, ולעומתה הרדיקליזציה של תנועת השחרור. מטבע הדברים, את המגמות האלה ליווה קיטוב חברתי הולך וגובר. על כן לא מפתיע שסופרים רוסים בתקופה זו נטו להתפלמס ביצירותיהם עם טקסטים בדיוניים אחרים, עם הכתבים הפובליציסטיים ועם הלכי רוח חברתיים.

וכאן נשאלת השאלה: האם הרומנים וביקורת הספרות בשנים אלו היו אחד הגורמים ההיסטוריים הראשיים לשינוי החברתי ולקיטוב האידיאולוגי שהתרחשו ברוסיה? ואם כך הם פני הדברים, והספרות אכן הפכה לחלק אינטגרלי מהשיח האידיאולוגי, האם נכון לרונן ביצירות ספרותיות שנכתבו בתקופה זו כאילו היו מבעים אוטונומיים

נטולי הקשר היסטורי? מובן שאין כל פסול בניתוח פורמלי של הספרות היפה. יתר על כן, ניתוח הטכניקות הרטוריות המשמשות את הסופרים לביטוי עמדותיהם האידיאולוגיות עשוי לסייע להבנת תפקודם של הטקסטים הספרותיים במישור הפורמלי הצרף. ואולם מטרת המחקר המוגש לקורא בספר זה היא להציע מבט כולל על השיח הספרותי, התרבותי והחברתי הזה. הדבר עשוי לתרום לא רק לבחינת פעולתה של הספרות כגורם היסטורי ולחקר השפעתה של המציאות החברתית על הקונוונציות הספרותיות, אלא גם להבנת המגמות הספרותיות, החברתיות והפוליטיות בפרספקטיבה סינכרונית. המקורות שעליהם מבוסס המחקר הם אפוא מגוונים מאוד – ספרות יפה, רשימות ביקורת, מאמרי דעה בעיתונות, מכתבים אישיים, קטעי יומנים וטיוטות של היצירות הספרותיות, המתועדות בספרות המחקר.

האתגר המתודולוגי המשמעותי ביותר היה השימוש בטקסטים ספרותיים כבמקור היסטורי. כאמור, אין מניעה להתייחס ליצירה ספרותית כאל מבע אוטונומי או כאל פרי של משחק אמנותי. גם אם מדובר בטקסט בעל משמעות פוליטית וחברתית, הסופר או המשורר אינו מחויב להשאיר תיעוד לתהליך בניית העלילה ועיצוב הדמויות, ולעתים הוא אינו מודע כלל להשפעתן של יצירותיו על ההיסטוריה. אבל אצל סופרים המחויבים לשיח הפוליטי – אם במוצהר או במרומז – המציאות הבדיונית עשויה להתגלות כראי למציאות הממשית, גם אם אותו הראי הוא תוצר של התבוננות סובייקטיבית. בסופו של דבר חומרי הגלם של הסיפור הסובייקטיבי ביותר עשויים לכלול, לצד הניסיון אישי של המחבר, גם רפרנטים מסוגים שונים: אנשים, רעיונות פילוסופיים ואירועים היסטוריים. בסיפור המתאפיין באינטנציה ריאליסטית, כל אלה נשאבים לתוך קומפוזיציה בדיונית. הסופרים הרוסים של התקופה לא הסתירו את העובדה שלנגד עיניהם עמדו פרוטוטיפים קונקרטיים ורעיונות פילוסופיים ופוליטיים. על חוקר הספרות הרוסית המנסה להבין את יצירותיהם בהקשר שנכתבו בו מוטלת החובה להבין הן את המבט הסובייקטיבי של המחברים והן

את הזיקה בין המבדה הספרותי למציאות החברתית. מן המוסכמות היא שבניגוד לסופר, שיכול לתאר את "הדברים כפי שעשויים היו לקרות", ההיסטוריון מחויב לתאר את "הדברים כפי שקרו". אלא שהיעלמותו המתמדת של העבר מן התודעה האנושית אינה מאפשרת לייצגו אלא מתוך שימוש ב"דמיון בונה", המסייע להפוך עובדות היסטוריות נפרדות לסיפור בעל קשר סיבתי.¹ למותר לציין כי כאשר ההיסטוריון ניגש למושא המחקר שלו הוא מצויד בשאלות מחקר ובספרות המחקרית הקיימת – כלים שרק מעצימים את השבר האפיסטמולוגי המשבש את יכולתו להבין את "הדברים כפי שקרו". ואמנם, בעיני תיאורטיקנים פוסטמודרניים כדוגמת היידן וייט, מאורעות היסטוריים אינם מצטרפים מעצמם לכדי סיפור, אלא ההיסטוריון הוא זה שאורג אותם לסיפור קוהרנטי באמצעות טכניקת העללה. מכאן שהסיפור ההיסטורי תלוי בפרספקטיבה של ההיסטוריון, המארגן את האירועים על פי מבני העללה ארכיטיפיים (דרמה, קומדיה, אפוס) ובתוך כך מנפה כל רכיב שאינו עולה בקנה אחד עם סיפורו.² לסיפור ההיסטורי שנוצר כך יש התחלה, אמצע וסוף, והיסוד העלילתי שבו מזין מטבעו את הפרשנות הטלאולוגית של ההיסטוריה, דהיינו את ראייתו של התהליך ההיסטורי כבעל תכלית מיסודו.

הפרשנות הטלאולוגית המתלכדת מסביב לאירועים דרמטיים, מסביב לאותם "סופים" ששותל ההיסטוריון ברצף האירועים, אמנם עשויה להפיק סיפורים היסטוריים גדולים, אך היא עלולה לעתים להתעלם מגורמים היסטוריים חשובים המנופים במהלך ההעללה של חומר הגלם ההיסטורי. אחרי ככלות הכול, גם הסיפור ההיסטורי האובייקטיבי ביותר אינו יכול להכיל את העבר בשלמותו. ההצעה לבחון בפרספקטיבה סינכרונית את המגמות הספרותיות והחברתיות ברוסיה בשנות השישים של המאה התשע-עשרה אינה מתימרת להציע פתרון כולל לאתגר ההעללה הזה ולבעיית הניפוי של החומר

1. קולינגווד, האדיאה.

2. וייט, הטקסט ההיסטורי.

ההיסטורי, ובוודאי לא להתגבר על כשליה של הגישה הטלאולוגית. אולם ניתוח סינכרוני של תקופה היסטורית תחומה בזמן פותח פתח להתבוננות פנומנולוגית בעבר ולהפקת תיאור גדוש של ההיסטוריה הספרותית והחברתית.

אני מבקש להודות מקרב לב לכל מי שסייעו בשלבי הכתיבה וההפקה של הספר ואפשרו את הוצאתו לאור. תודה מיוחדת לד"ר דימיטרי שומסקי, שקרא את כתב היד בגרסתו הראשונית ועודד את פרסומו. תודה גם לקוראים האנונימיים על הקריאה היסודית של כתב היד. הערותיהם סייעו לי מאוד בעיבוד הספר, בשכלולו ובהבאתו לידי גמר. כמו כן אני מבקש להודות למכון ון ליר בירושלים: לפרופ' גבריאל מוצקין, ראש המכון, על תמיכתו; לד"ר טל כוכבי, ראש מחלקת הפרסומים והעורכת הראשית, על הליווי המסור מרגע קבלת כתב היד ועד להדפסת הספר; לד"ר עדו ליטמנוביץ', העורך המלווה, שעבר בקפדנות על כל הגרסאות של כתב היד והעיר הערות מועילות מאין כמוהן שעזרו לי לבסס את הדיון ומנעו שגיאות מביכות. סקרנותו, רוחב אופקיו ויסודיותו הם מופת לעבודתו של עורך אקדמי; לרונית טפיירו, אחראית תחום העריכה, על טיפולה המקצועי והמסור בכתב היד; וליונה רצון המפיקה על חלקה בהפקת הספר. לבסוף, ברצוני להודות מקרב לב לעורכת הלשון לידר ארצי, שלא חסכה את מאמציה וסייעה רבות להצגת טקסט בהיר ונקי.